

جلوه‌های فرهنگی و تمدنی لرستان در آیین میراث ارزشمند بروجرد، دارالسرور ایران

کیوان لؤلوی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی

مقدمه

شهرستان بروجرد^۱، در شمال استان لرستان^۲ است. بروجرد را از شمال، شهرستانهای ملایر و نهاوند (از استان همدان)، از جنوب، شهرستانهای الیگودرز و خرم‌آباد^۳، از مشرق، شهرستانهای اراک (از استان مرکزی) و همچنین الیگودرز و از مغرب نیز شهرستان خرم‌آباد دربرگرفته‌اند. این شهرستان دارای ۴۸ درجه و ۴۵ دقیقه طول شرقی و ۳۳ درجه و ۵۴ دقیقه عرض شمالی است. بروجرد در دشت حاصلخیزی واقع شده که با آبرفت رودهای اطراف به وجود آمده است. رشته کوههای موازی زاگرس، که در سمت جنوب و مغرب آن قرار دارد، عموماً با جهت شمال غربی به جنوب شرقی امتداد یافته، مهم‌ترین قله آن در منطقه عبارت‌اند از: گرو (با ۳۶۲۷ متر ارتفاع)، اشترانکوه (با ۴۳۲۸ متر ارتفاع) و نهایتاً سفیدکوه و کوه چهل نابالغان (با ارتفاع بیش از ۴۰۰۰ متر).

این موقعیت جغرافیایی، یعنی کوههای سر به فلک کشیده جنوبی و از طرفی کمی ارتفاعات در سمت شمال، موجب شده بروجرد از بادهای گرم خوزستان مصون و برعکس بادهای خنک شمالی سراسر این منطقه را در نوردد و بنابراین آب و هوای آن در تابستانها معتدل و در زمستانها سرد است.

گفتنی است ارتفاع بلندترین نقطه این شهرستان حدود ۱۵۴۰ متر و پست‌ترین نقطه، در سیلاخور سفلی، ۱۱۸۰ متر از سطح دریا است.

از سوی دیگر، وجود ارتفاعات موجب شده که رودخانه‌های پرآب و چشمه‌های دائمی در حوضه این شهرستان جریان یابد. این رودها، که اکثراً از ارتفاعات غربی سرچشمه می‌گیرد، بخش عمده‌ای از زمینها و دشتهای منطقه را مشروب می‌سازد؛ از جمله رودخانه دز (که قسمت علیای آن در مغرب بروجرد جریان دارد)، سیلاخور از شعب کرخه، که از جنوب شهر بروجرد می‌گذرد، گل رود، ماء شهر و نیز رود تیره که از کوههای سره‌بند در مشرق بروجرد سرچشمه می‌گیرد، به رودخانه چالان چولان می‌پیوندد، همچنین چشمه‌های کرطول، آب سرده، هفت چشمه، سفید، ونایی، زرشکه، جانیزه و ... شهرستان بروجرد، با مرکزیت شهر بروجرد، دارای دو بخش مرکزی و اشرینان و جمعاً ۱۷۲ روستا و مساحتی در حدود ۱۶۰۶ کیلومتر مربع دارد که در حقیقت شش درصد از وسعت کل استان لرستان را شامل می‌شود.

اکثریت قریب به اتفاق مردم این شهرستان مسلمان و شیعه دوازده امامی هستند. لازم به ذکر است قدمت تاریخی مذهب شیعه در این نواحی، به زمان فرمانروایی دیلمیان و خاندان بویه می‌رسد (قرن چهارم هجری). همچنین اقوام و نژادهای اصلی ساکن در این منطقه عبارت‌اند از: لرها و کردها (دورگه‌های لر و کرد)، که زبان رسمی آنها فارسی و گویش متداول بروجردی، لهجه‌ای است مرکب از لری، کردی، فارسی، دری و پهلوی؛ البته غیر از لرها و کردها، عده کمی ارمنی و یهودی نیز در بروجرد سکونت داشته‌اند.

مهم‌ترین صنایع دستی و تولیدی بروجرد عبارت‌اند از: قالی، جاجیم و گلیم‌بافی، پارچه‌بافی، برزنت‌بافی، حصیربافی، صابون‌پزی، گیوه‌دوزی، چرم‌سازی، ورشوسازی و قلم‌زنی ورشو، مسگری، آهنگری، صنایع چوب و ...، همچنین عمده‌ترین محصولات کشاورزی این شهرستان

عبارت‌اند از: گندم، جو، انواع حبوبات (بخصوص باقلا)، دانه‌های روغنی، پنبه، چغندر قند، و نیز میوه‌هایی چون: انگور، بادام و گردو که به خاطر کیفیت مطلوب، مازاد آن به سایر نواحی نیز فرستاده می‌شود.

سابقه تاریخی بروجرد

بروجرد از شهرهای قدیمی ایران و خطه تاریخی لرستان^۵ است. آثار مکشوف در بروجرد و اطراف آن شامل لوحه‌هایی با خطوط پهلوی، از پیشینه کهن این ناحیه حکایت می‌کند که در کنار آن، دیگر موارد ارزشمند فرهنگی منطقه شامل ابنیه، مزارات و سایر نشانه‌های کهن به‌جای مانده از دوران باستان و اسلامی را نیز باید شاهدهی بر این مدعا دانست.

بسیاری از محققان، بنای اولیه بروجرد را به دوره اشکانی نسبت می‌دهند و حتی وجه تسمیه آن را به یکی از حکام آن سلسله می‌دانند.^۶

این شهر جزو منطقه پهل یا پهلوی^۷ است، همان سرزمینی که شاهان اشکانی، نخست از آنجا برخاستند که شامل عراق، کرمانشاهان، همدان، لرستان، خوزستان و آذربایجان کنونی می‌شد.^۸

هرچند بروجرد در دوران پیش از اسلام یک شهر کامل نبود و تنها به خاطر دارا بودن دشتها و زمینهای سرسبز، یکی از مراکز سلطنتی محسوب می‌شد و مقر میرآخوران بود، اما در دوره اسلامی، خصوصاً از قرن سوم هجری، بر رونق و آبادانی آن افزوده شد به‌طوری که در این زمان از آن به‌عنوان مهم‌ترین نقطه لر کوچک^۹ یاد شده است.^{۱۰} در این دوره، ناحیه ماه بصره از منطقه جبال^{۱۱} (پهله)، دو حاکم‌نشین داشت: نهاوند و بروجرد که حد وسط درآمد سالیانه و مالیاتی آن که به بصره فرستاده می‌شد، هشتصد هزار درهم عنوان شده است.^{۱۲}

اغلب نویسندگان دوره اسلامی اعم از سیاحان، مورخان و جغرافی‌نویسان، در نوشته‌های خود، هر یک به نوعی از بروجرد به اعتبار و نیکی یاد کرده‌اند^{۱۳} و آن را شهری: «بزرگ، آباد، پرجمعیت، پاکیزه و خرم، پر نعمت، پر خیر و برکت، حاصلخیز» و از همه مهم‌تر «زعفران‌خیز و دارای درختان بی‌شمار و میوه‌های نیک، که به سایر نواحی فرستاده می‌شده است» توصیف

می‌کنند^{۱۴} و بی‌تردید همین سرسبزی و پرآبی و دارا بودن باغ و بوستانهای مصفا بوده که برخی آن را، باصفاترین اغلب شهرهای ایران در بهار و «دارالسرور» خوانده‌اند.^{۱۵}

همچنین دموورگان، سیاح و باستان‌شناس معروف فرانسوی (۱۹۲۴-۱۸۵۷م) که در قرن اخیر با هیئت علمی خود از منطقه دیدن کرده است، ضمن آوردن شرحی درباره بروجرد، آن را حاکم‌نشین لرستان و به‌غایت آباد و از مراکز عمده جمعیتی آن ناحیه ذکر می‌کند که بیست هزار نفوس دارد.^{۱۶}

از نظر سیر رویدادها و حوادث تاریخی بروجرد پس از اسلام، مهم‌ترین حادثه جنگ اعراب در نواحی بروجرد و فتح لرستان شمالی به سال شانزده هجری است و سپس شاهد عبور سپاه عرب از بروجرد برای فتح اصفهان در سالهای ۱۹ تا ۲۴ هجری هستیم. چنان‌که پیش از این آمد، ترقی و پیشرفت بروجرد به‌عنوان یک شهر، از قرن سوم هجری آغاز می‌شود و این بخصوص از زمانی است که حمویه یا حموله بن علی، وزیر مشهور خاندان ابی‌ذلف^{۱۷}، در بروجرد مستقر شد و مسجدی ساخت.^{۱۸}

از حوادث مهم این ناحیه در روزگار عباسیان می‌توان به قیام خرم‌دینان^{۱۹} به رهبری بابک، بخصوص در غرب کشور از جمله بروجرد و حوالی آن اشاره کرد.

بروجرد از سال ۳۸۸ هجری به تصرف بدر پسر حسنیوه برزیکانی درآمد.^{۲۰} جنگ سپاه خراسان با حاکم بروجرد در زمان سلطان مسعود غزنوی و تصرف بروجرد (۴۲۲ق)، از دیگر حوادث مهم تاریخ این منطقه است. از طرفی کشته شدن خواجه نظام‌الملک، وزیر بزرگ و مشهور سلجوقی و نیز جنگ برکیارق سلجوقی، پسر سلطان ملک شاه (۴۹۸-۴۸۵ق) با سپاه مادر خود، ترکان خاتون و شکست آن و سپس مرگ خود وی، در بروجرد بوده است. از دیگر حوادث قابل توجه این ناحیه، می‌توان به فرار سلطان محمد خوارزم شاه به حدود بروجرد پس از حمله مغول اشاره کرد و پس از آن، حمله امیر تیمور گورکانی به لرستان و ورود او به بروجرد: «... روز جمعه غره ربیع الآخر به مبارکی و طالع سعد به وروجرد [بروجرد] نزول فرمود...»^{۲۱} و به فرمان وی قلعه آن مرسوم به «ارمیان» از نو ساخته شد و «... سیف‌الدین قلدش را به کوتوالی قلعه بروجرد نصب فرمود...»^{۲۲}.

در زمان شاه عباس صفوی، در سال ۱۰۰۲ق، اغور لوبیک سلطان بیات، که در قرن دهم ولایت همدان و بروجرد را داشت، از طرف پادشاه صفوی مأمور شد سپاهی برای جنگ با عبدالمومن خان ازبک، از نواحی بروجرد جمع‌آوری کند، لیکن با مزاحمت شاهوردی‌خان، از اتابکان لر کوچک مواجه شد و نبردی سخت میان طرفین در گرفت که طی آن سلطان بیات کشته شد و شاهوردی‌خان بروجرد را به تصرف درآورد.

در تواریخ بعد، شورش مردم بروجرد علیه عثمانیها در زمان اشرف افغان^{۳۳}، جنگ افغانها با سپاه زندیه در منطقه سیلاخور بروجرد و در تاریخ معاصر، جنگ سالارالدوله^{۲۴} با قوای دولتی در اشترنجان بروجرد و بالاخره ورود روسها به این شهر در جنگ اول جهانی، از رخدادهای تاریخی مهم بروجرد است که پرداختن به جزئیات آن از حوصله این بحث خارج است.

میراث فرهنگی

چنان‌که گذشت بروجرد منطقه‌ای است که از زمانهای بسیار قدیم مرکز آبادی بوده لذا به مرور زمان مسکون و شاهد شکل‌گیری آثار ارزشمند تمدنی و فرهنگی بوده است. گذشته از دست‌آفریده‌های معروف مفرغی لرستان و تپه‌های باستانی ماقبل تاریخ، یادمانهای دیگری نیز نظیر مساجد بزرگ و معتبر، سنگ‌نبشته‌ها، دخمه‌ها، پلها، شبکه‌های آبرسانی، راههای ارتباطی و مقابر و بقاع متبرکه متعددی در این منطقه وجود دارد که برخی از آنها مورد کاوش علمی باستان‌شناسان خارجی از جمله دموورگان و ... قرار گرفته است و به‌طور کلی در اکثر نقاط این ناحیه آثار بسیار ارزنده و جالبی از تمدنهای باستان تا صفوی کشف‌شده که بذل توجه و عنایات ویژه‌ای را به حفظ و احیای آنها به‌عنوان میراث مهم فرهنگی این مرز و بوم می‌طلبد.

در این قسمت برای پرهیز از پراکنده‌گویی، به شناسایی و معرفی آثار بروجرد در چهار بخش مزارات، تپه‌های باستانی، مساجد و سایر آثار متفرقه می‌پردازیم.

الف) مزارات (امامزاده‌ها، مقابر و بقاع متبرکه)

۱- امامزاده جعفر(ع)

امامزاده ابوالقاسم جعفر که نسب ایشان با پنج واسطه به حضرت سجاد (ع) می‌رسد و از طرف مادر به امام هفتم (ع) منتسب هستند.^{۲۵}

مزار این امامزاده در سمت شرقی شهر بروجرد و تقریباً در انتهای شمالی خیابان جعفری در قبرستانی قدیمی واقع شده، شامل بقعه‌ای است مطبّق و بسیار جالب که از نمونه‌های زیبای معماری عهد سلجوقی به‌شمار می‌رود و دارای تاریخ ۷۱۷ هجری است.

طبقات گنبد هرمی بقعه ۱۸ طبقه است، اندازه کل زیر بنای مقبره ۲۲×۲۰ متر و ارتفاع گنبد نیز نزدیک به ۲۵ متر است. درگاه ورودی بقعه شرقی است و دو نشیمن (دستک) دارد که مزین به کاشیهایی از دوره صفوی و قاجار است. بر درگاه، دری از چوب است به اندازه $۱/۵ \times ۲$ متر که بر روی آن کنده‌کاریهایی درخور توجه و بر حاشیه آن نیز آیاتی از قرآن مجید نقش بسته است. تاریخ ساختمان این در، ۱۲۰۳ هجری و نام استاد سازنده آن علی اصغر بروجردی است. در سال ۱۲۰۹ هجری، رواق مربوطه (کفش‌کن) به فرمان تقی‌خان، حاکم وقت، تعمیر و تجدید طاق شده، بالای سر درگاه بر سنگی این اشعار نوشته شده است:

سپهر رتبه تقی‌خان که شبه او هرگز	ز دودمان بشر مادر زمانه نژاد
رواق جعفر موسی که چون دل عشاق	شکسته بود ز آسیب این خراب‌آباد
به سعی همت او در زمانه شد اکنون	چو طاق ابروی خوبان گره‌گشای مراد
به عقل از پی تاریخ او سروش گفت	(بگو معین تقی جعفر بن موسی باد) ^{۲۶}

باب مذکور به کفش‌کن حرم باز می‌شود و پس از کفش‌کن، رواقی است به پهنای چهار متر که در دو طرف آن چند حجره کوچک بنا شده، اکنون مقبره خصوصی برخی از اهالی است. این کفش‌کن و رواق اتاقی بزرگ و چند زنجیره دارد که با آجر ساخته شده و با مقرنسهایی در زوایای مزین می‌باشد. همچنین در ورود به حرم اصلی و محل ضریح، از چوب است و نسبت‌کاری زیبایی بر روی لنگه‌های در و حاشیه آن دارد که از شاهکارهای هنر دوره صفوی است. بر بالای در، کتیبه‌ای قرار دارد با خط نسخ به اندازه ۱۶۶×۸ سانتی‌متر که تاریخ آن ۹۱۷

هجری است. بر این در، زنجیری از دو طرف هر لنگه به زنجیری که از چوب سردر آویزان است، قلاب شده، نام بانی آن بر کتیبه دیگری روی چارچوب حسین بن محمود اوردیا نوشته شده، وی در سال ۹۳۷ هجری فوت و در کنار حجره شمالی حرم مدفون گشته است و سنگ قبری از جنس مرمر به رنگ سیاه دارد که بر کناره راست درگاه حرم بر دیوار نصب است. داخل حرم هشت ضلعی است و در وسط، معجری از چوب و ورشو قرار داده شده. قبر اصلی در طبقه‌ای زیر معجر کنونی قرار دارد که با شش پله از کف حرم پایین می‌رود. اصل قبر که از سنگ مرمر حجاری شده است، ۱۰/۳ × ۲/۷۰ متر است. لازم به ذکر است این مزار در شمار بناهای ثبت شده و معتبر تاریخی لرستان است.

۲- مقبره دو خواهران

در سمت شمال بقعه امامزاده جعفر (ع) و در میان گورستان قدیمی، مقبره‌ای است موسوم به دو خواهران که احتمالاً به خاندان ائمه (ع) منسوب هستند. بنای مقبره به صورت هشت ضلعی است که هر ضلع آن ۱/۸۵ متر طول دارد. در ورودی آن به سوی مغرب است و بلندی طاق آن شش متر است. این مقبره قبلاً سنگ قبری داشته است که اکنون اثری از آن نیست. همچنین مقبره دیگری به همین نام در محله صوفیان بروجرد وجود دارد.

۳- قبر عالم ربانی آقا حسین

در شمال مقبره امامزاده جعفر (ع) در کنار دیوار، قبر دیگری است مربوط به آقا حسین که تاریخ آن ۱۱۶۹ هجری است. وی کسی بود که به نمایندگی مردم بروجرد، در مجلس تاجگذاری و اولین آیین نوروزی نادر شاه افشار شرکت کرد. بر روی سنگ قبر او اشعاری نوشته شده که مطلع آن چنین است:

هذا مضجع الشریف العالم ربانی آقا حسین قدس سره

افسوس از یگانه دوران خود به عهد

آقا حسین که شرع از او یافت، زیب و زین

از لمعه شوارق ارشاد و فضل او

کسب ضیاء و نور نمودند نیرین ...

۴- بقعه امامزاده قاسم (ع)

در محل دودانگه، در جنوب شرقی شهر بروجرد و در محله چال پسه آرامگاهی است معروف به امامزاده قاسم که براساس سنگ کوچکی که اکنون بالای سردر صحن نصب است، این محل مدفن حسن و محمد، فرزندان شاهچراغ ابن موسی بن جعفر (ع) می‌باشد. همچنین لوح دیگری به اندازه‌های ۳۵ × ۳۰ سانتی‌متر بر سردر رواق نصب است که تاریخ ۱۲۲۰ هجری، و در آن نام مدفونین این بقعه، احمد و برادرش حسن ابن موسی بن جعفر (ع) ذکر شده است که ظاهراً از اجله علما بوده، در حمله مغول به شهادت رسیده‌اند. گفتنی است این مقبره را به سال ۱۲۸۷ هجری یکی از خیرین محلی به نام علی اصغر تعمیر کرده است.

۵- قبر سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی (صدرالمحققین)

سید جمال‌الدین معروف به صدرالواعظین، فرزند عیسی بن محمد علی موسوی عاملی، که نسب ایشان به سادات جبل می‌رسد، یکی از مجاهدان و رهبران نستوه نهضت مشروطیت^{۳۷} و پدر نویسنده صاحب‌نام، سید محمدعلی جمال‌زاده^{۳۸}، است. وی پس از به توپ بسته شدن مجلس شورای ملی، به امر محمدعلی شاه، مخفیانه قصد عتبات کرد، ولی در همدان گرفتار و او را به بروجرد فرستادند و به دستور امیر افخم همدانی، حاکم وقت لرستان و بروجرد، به شهادت رسید و در مزاری در همین شهر مدفون گشت که آن محل به احترام قبر او، به جمالیه مشهور شد. این مدفن در جنوب ساختمان شهرداری بروجرد (بین ساختمان شهرداری و محلی که قبلاً شهربانی بود) واقع شده است. سنگ قبر وی به اندازه ۷۲ × ۱۲۰ سانتی‌متر در تاریخ ۱۳۱۷ش تجدید شده، بر آن مطالبی نوشته شده که مطلع آن چنین است:

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق

به هنگام جنبش آزادی ایران تنی چند از جوانمردان ایران برای بیداری مردم جان بر کف نهاده و فداکاری کردند و یکی از رادمردان حق‌جو و حق‌گو، سید جمال‌الدین خطیب مشهور اصفهانی است ...

بعدها، از آنجا که این سنگ به علت فرسایش در معرض نابودی قرار داشت به همت انجمن آثار ملی (سابق) مدفن سید، با کیفیتی در خور شأن او و با سنگ مرمر مشکی مرمت شد.

۶- بقعه شاه زواریون

این بقعه در پنج کیلومتری شمال بروجرد در محلی به نام زواریون (زواریجان) بر بالای بلندیها و در قبرستانی قدیمی قرار دارد. درباره مدفون این مزار اختلاف نظر است، برخی اهالی آن را مدفن اخنوع، پسر نوح نبی(ع) می‌دانند و برخی دیگر آن را به سلطان برکیارق، پادشاه سلجوقی منتسب می‌کنند «که در سال ۴۹۸ هجری در راه عزیمت به بغداد، در بروجرد به روز پنج‌شنبه دوم ربیع‌الآخر درگذشت».^{۲۹}

مقبره شاه زواریون شامل ساختمان آجری زیبایی است که از یک بنای بلند هرمی هشت تری و دو استراحتگاه در طرفین، تشکیل شده است. در بقعه به سوی جنوب باز می‌شود و حریم آن به طول ۲۸ × ۲۵ متر با آجر محصور شده است. کفش‌کن بقعه فضایی به طول شش و عرض سه متر، که در دو طرف آن دو دهلیز برای اقامت زائران ایجاد شده است، گنبد هشت ترک مقبره، دو جداره بوده، دیوار و پایه پشت آن با سنگ چیده شده که قسمتهایی از آن تخریب شده است. در داخل مقبره، قبری است با معجری ساده از چوب و سقف آن گچبریهایی به نقش ستاره دارد.

۷- امامزاده محسن (ع)

بقعه امامزاده محسن بن علی (ع)، که به اعتقاد اهالی از اعقاب حضرت زین‌العابدین(ع) است، بر سینه کوه مشهور به دیارگاه در فاصله ۲۸ کیلومتری جنوب‌شرقی بروجرد در روستایی مصفا بر قسمت شمالی و بالای روستا قرار گرفته است.

جنس بنا از سنگ و آجر بوده، گنبد مخروطی شکل آن بر بنایی هشت ضلعی که هر ضلع آن ۲/۵ متر است، بنا نهاده شده است و روی گنبد را با موزاییک و کاشی پوشانده‌اند. ارتفاع این بقعه حدود ۱۳ متر است. در وسط، قبری است که بر روی آن ضریحی از چوب، مشبک با نقوش ستاره‌ای قرار دارد. در ورودی مقبره، به بلندی ۱/۷۰ متر، از جنس چوب و قدیمی است که تیکه‌کاریهایی به اشکال هندسی دارد.

۸- امامزاده ویلیان (ویلیو)

این مزار مدفن ابوالعباس احمد بن ابراهیم وزیر است و در ۲۴ کیلومتری جنوب‌غربی بروجرد قرار دارد. مقبره وی از نظر فرم بنا، جز قسمت طاق حرم، چندان قدیمی به نظر نمی‌رسد، و ایران،

دو گلدسته و گنبد دارد. در اطراف آن، گورستانی قدیمی است که قدمت آن به قرن شش هجری می‌رسد و اغلب سنگ قبرهای آن به خط کوفی است.

۹- شاهزاده ابوالحسن (ع)

شاهزاده ابوالحسن که نسب ایشان با چهار واسطه به امام چهارم (ع) می‌رسد، مزاری است در مرکز شهر بروجرد در خیابان صفا در محله میر، که درگاه آن به خیابان باز می‌شود و ساختمان آن تجدید بنا شده است. بنای بقعه، شامل صحن کوچکی است و پس از آن ایوانی مربع شکل به اندازه $4/5 \times 4/5$ متر قرار دارد. حرم آن هشت ضلعی و بلندی طاق آن حدود شش متر است.

در وسط، دو ضریح چوبی و آهنی گذاشته شده است و در میان آنها قبر قرار دارد. بر روی قبر سنگی از جنس مرمر سفید به اندازه 86×33 سانتی‌متر گذاشته شده، بر وسط آن، نام صاحب قبر بوده که از بین رفته، اطراف آن چنین نوشته شده است:

«بسم الله . الله لا اله الا هو والملائكة والوالعلم قائما، لاله الا هو العزيز الحكيم. ان الدین عندالله الا سلام».

همچنین در قسمت شرقی و بالای سر قبر، دو قبر مزین به کاشی وجود دارد که اولی متعلق است به امیر لشکر طهماسبی، وزیر فواید عامه در زمان پهلوی اول^{۳۰} که در ضمن مسافرتی از خرم‌آباد به بروجرد در گردنه رازان اشرار او را کشتند. قبر دیگر مربوط است به مرحوم شیخ محمدرضا دزفولی، از روحانیان دزفول که دیوانی از اشعار عرفانی دارد.

۱۰- مقابر حاج میرزا محمود مواهب طباطبایی و سید بحر العلوم

در انتهای خیابان صفای بروجرد، قبرستانی بود که تبدیل به باغ ملی شده است. در داخل این باغ، دو مقبره وجود دارد که یکی آهنی و متعلق به سید بحر العلوم رحمة الله علیه است و دومین بقعه در انتهای باغ است که با آجر ساخته شده و سردری مزین به کاشی دارد. در داخل آن قبری است که تماماً کاشیکاری شده، روی قبر با خط نسخ شجره و نام مدفون آن نوشته که متعلق به حاج میرزا محمود مواهب از سادات جلیل‌القدر طباطبایی، صاحب کتاب مواهب در فقه، و از خویشاوندان مرحوم آیت‌الله حاج آقا حسین بروجردی است. تاریخ کاشیکاری روی قبر، ۱۳۰۰

هجری است. گفتنی است خانواده موهبی بروجردی از فرزندان مرحوم حاج میرزا محمود به شمار می‌روند.

۱۱- سایر مزارات

برکنار از آنچه گذشت، دیگر مزارها و امامزاده‌های مورد احترام در بروجرد و اطراف آن عبارت‌اند از: امامزاده احمد از فرزندان حضرت زین‌العابدین (ع)، ابوالخیر فرزند موسی بن جعفر (ع)، که حمدالله مستوفی در تاریخ گزیه از او نام می‌برد، امامزاده هفده تن، امامزاده بیژن و بالاخره بقاع سید ضیاء الدین، خالد بن علی و مقبره شیخ.

ب) تپه‌های باستانی

در دشت جنوبی بروجرد، تپه‌هایی است که از نظر باستان‌شناسی اهمیتی به‌سزا دارند و از دوره پیش از تاریخ آثاری دارند، مهم‌ترین این تپه‌ها به شرح ذیل است:

۱- تپه قُرق

تپه قرق در روستای قرق، در ۲۴ کیلومتری جنوب‌شرقی بروجرد، و بر کنار شرقی راه آسفالتی سراسری قرار دارد. این تپه که تا پنج طبقه در آن مشخص و آشکار است، دارای تکه‌سفالهای منقوش، همزمان گیان و کوه‌دشت لرستان است و در ساختمان این ظروف سفالی همان ظرفتی مشاهده می‌شود که در آثار گیان به‌کار رفته است. نقوش سفالها به رنگ اُخرایی و به اشکال هندسی یا سبذباف است. همچنین تکه‌سفالهای تمدنهای ادوار بعد، از جمله دوره اشکانی نیز در این تپه مشهود است.

۲- تپه قلابایی^{۳۱}

تپه قلابایی در روستایی به همین نام در چهار کیلومتری بروجرد واقع شده. سازه‌های سفالی این تپه نیز مهم است و آثاری مشابه طبقه زیرین تپه قرق دارد.

۳- تپه قارمیان (رمیو)

در فاصله سه کیلومتری بروجرد، در روستای رمیو (رمیان)، تپه‌ای است نسبتاً بزرگ که به نام همین روستا خوانده می‌شود و در اهمیت آن همین بس که آثار چندین تمدن را می‌توان در آن باز

یافت. این محل حتی تا قرن نهم یکی از قلعه‌های مهم بوده است، چنان‌که پیش از این آمد، این همان قلعه‌ای است که به فرمان امیر تیمور گورکانی از نو ساخته شد و سیف‌الدین قلداش به کوتوالی آن رسید.

۴- سایر تپه‌ها

به غیر از تپه‌های مذکور، تپه‌های مهم دیگری نیز در اطراف و بخشهای بروجرد وجود دارند که عبارت‌اند از: تپه عزیزآباد در روستای عربان چالان چولان در ۲۴ کیلومتری بروجرد؛ تپه سین‌آباد در روستای آستانه در دوازده کیلومتری بروجرد؛ تپه ولیو در روستایی به همین نام در ۲۴ کیلومتری جنوب‌غربی بروجرد، کنار جاده سراسری؛ تپه شاهزاده ملک در روستای آفرینه در ۲۷ کیلومتری جنوب بروجرد؛ تپه چالان چولان در روستایی به همین نام در ۳۵ کیلومتری جنوب بروجرد و نیز تپه‌های زرگران علیا و سفلی، لوان، کاغه، چغادران، چغاده، قلعه زال و ...

ج) مساجد

بی‌تردید یکی از مهم‌ترین ابنیه تاریخی شهرهای ایران، مساجد آن است که سابقه‌ای به درازای تاریخ اسلام و حتی گاه پیش از آن به‌عنوان آتشگاه دارد، بروجرد نیز با پیشینه کهن از این نوع ابنیه برکنار نبوده، حداقل دارای دو مسجد بنام و معتبر است که از لحاظ معماری و تاریخی حایز اهمیت به‌سزایی هستند:

۱- مسجد جامع

مسجد جامع بروجرد یکی از بناهای مهم و تاریخی لرستان محسوب می‌شود که قدمتی به بلندای تاریخ این شهر دارد و چنان‌که پیش از این در شرح حوادث تاریخی بروجرد اشاره شد، به دستور حمویه بن علی، وزیر خاندان ابودؤلف که در بروجرد حکومت داشتند، ساخته شده است. ظاهراً این مسجد یکی از دو مسجدی است که حمدالله مستوفی در *نزهة القلوب* به آن اشاره کرده: «... در آن دو جامع عتیق و حدیث بوده است...»^{۳۲}

بنای اصلی مسجد جامع بروجرد، به احتمال مانند سایر مساجد جامع ایران، مربوط به پیش از اسلام و آتشکده بوده که در ادوار اسلامی، پس از تبدیل به مسجد به مرور قسمتهایی بر آن

افزوده شده، بنای اصلی آن از آثار قرن پنجم هجری و متعلق به دوره سلجوقی است. ساختمان این مسجد شامل شبستان آجری، گنبد، ایوان و دو گلدسته آن است. شبستان که در قسمت صحن قرار گرفته، کف آن ۱/۵ متر از زمین صحن حیاط مسجد پایین تر است. شبستانی است بزرگ و بنایی است کهن و ستونهای متعددی دارد. بر این شبستان دری چوبی کار گذاشته شده که مزین به نقشهای برجسته است.

ورودی مسجد از کوچه‌ای است که از غرب آن عبور می‌کند. بر این ورودی، دری بزرگ و زیبا از چوب کنده‌کاری شده قرار دارد که بر بالای لنگه سمت راست، جمله: «انا مدینه العلم و علی بابها» و بر لنگه سمت چپ نیز کلماتی مقدس نوشته شده. بر بالای این در، لوحه سنگی به اندازه ۳۸ × ۲۵ سانتی‌متر نصب شده و بر آن، متن فرمانی از شاه عباس اول صفوی به صورت شش سطر برجسته نقر گردیده که دارای تاریخ ۱۰۲۲ هجری است و مفاد آن چنین است:

«فرمان همایون اشرف اقدس اعلی ابوالمظفر شاه عباس بهادرخان شرف نفاذ یافت آنکه چون ممالک محروسه از نزول مرفه الحالد شفقت و مرحمت شاهانه نیز درباره نزول بروجرد از لوازم شمرد. به تاریخ اثنی و عشرين و الف.» همچنین در غربی شبستان از جنس چوب و دارای دو لنگه است که بر دماغه لنگه شرقی آن، دو بیت که در مصراع آخر، ماده تاریخ ساختمان آن (به حروف ابجد) ۱۰۹۲ هجری ذکر شده، کنده‌کاری شده است:

کرد سلطان محمد این در را بهر این قبله‌گاه عجز و نیاز
سال تاریخش از خرد جستم گفت «از این در درای وقت نماز»

لازم به ذکر است این مسجد قبلاً فاقد گلدسته بوده که در سال ۱۲۰۹ هجری به دستور تقی‌خان رازانی - همان شخص نیکوکاری که در بقعه امامزاده جعفر نیز کارهایی انجام داده - گلدسته‌های آن ساخته شده است. در این ارتباط، کتیبه‌ای در سمت غربی ایوان با اشعاری از «محمد حسین بن عبدالصمد بروجردی» نصب است که مطلع آن چنین است:

جهان جود تقی خان معدلت سیرت که هست ملت و دین را همیشه پشت و پناه
سپر قدر جنابی که از شرف مالند به پیش فرش درش آفتاب و ماه جباه

نیز بر لوح سنگی که سمت شرق ایوان نصب شده ابیات دیگری است اثر طبع فایض که مطلع آن چنین است:

تقی‌خان معدن احسان و شفقت کفش جود و سخا را گشت مصدر
یگانه گوهر دریای اجلال که شد بابا و مام پاک گوهر

گذشته از موارد ذکر شده، کفش‌کن مسجد دارای طاقی جناقی و لچکی‌ای است بالای آن. ارتفاع گنبد بنا تا کف حدود ۲۰ متر و در قسمت پایین و مشرف به کف ساختمان میانی، پنجره‌های مشبکی با کاشی سبز وجود دارد که برای هواکش از آنها استفاده می‌شده است. همچنین دیوار محراب مسجد تا ۱/۵ متر با کاشی تیره کاشیکاری شده، بر بالای آن گچبری گردیده، در کادری مستطیل شکل نوشته شده است: «بسم الله الرحمن الرحیم، اللهم صل علی محمد و آل محمد». در کنار محراب نیز منبری زیبا از جنس چوب با نه پله (مقام) قرار دارد که آن را یار محمد نامی ساخته شده، در کنار پله ششم، ابیات ذیل کنده‌کاری شده (به حروف ابجد)، دارای تاریخ ۱۰۶۸ هجری است:

شکر که از لطف خدای جهان یافت ز نو زیب، زمین و زمان
یار محمد چو به اخلاص دل کُرد تَمَمام ...
منبری آنسان که زبس رفعتش شد بره عرش برین نردبان
از پی تاریخ چنین منبری گفت خرد منبر اخلاص دان

گفتنی است مسجد جامع بروجرد، در سمت شرقی شهر، در کوی دودانگه و کنار خیابان جعفری قرار گرفته و شماره ثبت تاریخی آن ۲۲۸ است.

۲- مسجد سلطانی (امام)

این مسجد که در زیبایی، گوی سبقت را از بسیاری از مساجد سلطانی ایران ربوده، از آثار بارزش قرن سیزدهم هجری و متعلق به دوره قاجار است که به دستور فتحعلی شاه و عیناً از روی طرح و نقشه مسجد امام (شاه) تهران ساخته شده است و از لحاظ محوطه، محراب، و راهروها از بهترین و زیباترین مساجد سلطانی کشور است. احتمالاً این مسجد بر ویرانه‌های مسجدی قدیمی بنا شده که ممکن است همان جامع حدیثی^{۳۳} باشد که ذکر حمد الله مستوفی از آن یاد کرده است.

مسجد امام دارای صحنی وسیع، شبستان، گنبد و ایوانهای رفیع، مزین به کاشیهای خشتی و کتیبه‌های متعدد است. صحن مسجد به طول ۶۱ و عرض ۴۷ متر، حوضی بزرگ در وسط دارد. همچنین صحن دارای سه درگاه بزرگ است که درگاه شمالی به خیابان جعفری باز می‌شود و طاق و مقرنسهای زیبایی دارد و در آن گچ‌کاریهایی است که در وسطش جمله «السلطان فتحعلی شاه قاجار» گچبری شده. بر این درگاه، در چوبی دو لنگه‌ای قرار دارد که بر روی آن کنده‌کاریهایی مشاهده می‌شود و اندازه هر لنگه در $۱/۳۵ \times ۳/۳۰$ متر است. بر بالای لنگه راست چنین نوشته شده: «المسجد اسس علی التقوی» و بر پایین آن: «المنافق فی المسجد کالضر فی القفس»، نیز بر بالای لنگه چپ جمله: «انا مدینه العلم و علی بابها» و بر پایین آن عبارت «المؤمن فی المسجد کالسمک فی الماء» بر چوب در حک شده که دارای تاریخ ۱۲۹۱ هجری است. این در با دو راهرو شرقی- غربی به صحن مسجد راه می‌یابد.

گذشته از درگاه شمالی، درگاه غربی مسجد به خیابان صفا باز می‌شود (بازار دواتگران)، که بر بالای در ورودی آن کتیبه‌ای است به خط نسخ و طاق در مقرنسهای درهمی دارد، بر دو طرف در نیز دو صفه وجود دارد. در داخل مسجد و روبه‌روی این در، دیواره رواق با کاشیهای مشبک تزیین شده. رواق غربی نیز با مقرنسهای شکل‌یافته‌ای مزین شده است؛ و بالاخره درگاه شرقی مسجد به سرای حافظیه باز می‌شود.

شبستان جنوبی مسجد، زیر گنبد اصلی قرار دارد و با فضای دو رواق طرفین، گنجایش حدود هزار نفر جمعیت را داراست. بلندی طاق ۱۷/۵ متر است و لچکیها و حاشیه آن با کاشیهایی به دو رنگ سیاه و قهوه‌ای مزین شده است. محراب شبستان نیز گچ‌کاری شده و حاشیه پایین آن با کاشیهای قاجاری تزیین یافته و بر حاشیه بالای دیوار، بین طاق و محراب، آیاتی از قرآن کریم با خط ثلث نوشته شده است. همچنین شبستان این مسجد، اکنون دری آهنی دارد که به‌جای در چوبی قدیمی کار گذاشته شده است. ایوان شمالی مسجد سلطانی، ۱۷ متر ارتفاع داشته، بر بالای آن ماذنه‌ای دارد، حاشیه آن نیز با کاشیهای معرق، به کلمات «علی ولی‌الله» مزین است. همچنین در ایوان شمالی، الواحی گچی وجود دارد که شامل مناقب حضرت علی (ع) و محبت خاندان آل علی و مقام و احترام مساجد است و در پایین برخی از این الواح، تاریخ ۱۲۹۳

هجری مشهود است. از طرفی بر پایه‌های اصلی ایوان شمالی، سنگهای تزیینی با نقوش برجسته بسیار جالبی کار گذاشته شده است که ارزش هنری قابل توجهی از نظر نقشگری بر روی سنگ دارد. تعداد آنها شش قطعه و اندازه هر یک ۶۵ × ۱۷۰ سانتی‌متر است.

در طاق ایوان غربی مسجد نیز لوحی است گچی به خط نستعلیق برجسته با این مضمون: «عمل استاد اسکندر شیرازی این دو طاق مقرنس توسط جناب مستطاب میرزا معصوم اتمام پذیرفت، غره شعبان المعظم سنه ۱۲۰۹». در همین ایوان، بر دیواره جنوبی، سنگ نبشته‌ای از زمان فتحعلی‌شاه قاجار باقی است و در آن حکمی از محمدتقی میرزا حسام‌السلطنه حک شده که به زمان حکومت خود در بروجرد در جهت رفاه اهالی مالیات نانوایان را بخشیده است. این لوح شامل ۱۲ سطر است و دارای تاریخ محرم سنه ۱۲۴۸ هجری است.

گفتنی است مسجد امام بروجرد یکی از حوزه‌های علمیة فعال ایران نیز بوده است^۳ و بر همین اساس در طبقه فوقانی مسجد، در سه سمت غربی، شرقی و شمالی، دارای ۱۶ حجره برای طلاب علوم دینی است. این حجرات همگی درهای ارسی مشبک داشته که اینک تنها تعداد کمی از آنها باقی است و شاهکاری از درهای مشبک هستند. روی هم رفته باید اذغان نمود بنای این مسجد عظیم و تزیینات کاشیکاری و گچبری و خطوط آن، معرف معماری ممتاز ایران در عصر قاجاریه است و دارای شماره ثبت تاریخی ۳۹۳ است.

۳- مسجد قلعه

مسجد قلعه یکی دیگر از مساجد قدیمی بروجرد است که در کوی دودانگه واقع شده، به مناسبت قرار گرفتن در کنار حصار و قلعه سابق شهر، به این نام مشهور شده است. این مسجد از آثار قرن چهاردهم هجری است که در سال ۱۳۱۰ق شبستان، و در سال ۱۳۱۱ق ایوان آن به اتمام رسیده، یکی از شعراء بروجرد متخلص به سراج قطعه‌ای در تاریخ اتمام شبستان و قطعه‌ای نیز در تاریخ اتمام ایوان این مسجد سروده که در سنگی که فعلاً بر بالای در جنوبی مسجد نصب است، به شرح ذیل مندرج است:

ساخت در عهد ابد مدت دارای جهان

وارث خاتم جم صاحب اورنگ قباد

شاه پرویز خدم خسرو کسری دربان
 عدل حق ناصر دین شه ملک عدل نهاد
 این شبستان فلک رفعت خلد آئین را
 قدوه ارباب سداد
 پاک دین جعفر صادق که به پاداش عمل
 جعفر صادقش اندر دو جهان یاور باد
 چه شبستان ز شرف غیرت بیت المعمور
 از صفا رشک فزای ارم ذات عماد
 نظر رحمت حق شد به سوی دار سرور
 که به این نقطه در روضه رضوان بگشاد
 از پس ریختن طرح بنا اسماعیل
 چون سنمار در او داد هنرمندی داد
 بست نقشی ز گل و خشت به آن پرکاری
 کز تعجب گزد انگشت به دندان بهزاد
 هست هر سنگ تراشیده زوی سر مشقی
 که هنرمندی از او کسب نماید فرهاد
 بعد اتمام رقم زد پی تاریخ سراج
 «ثانی مسجد اقصی شده اینجا بنیاد»
 (۱۳۱۰)

و در تاریخ اتمام ایوان:

سراج از بند تاریخش چو جو یا شد خطاب آمد
 «نماز شب در این ایوان قبول درگه داور»

۴- سایر مساجد بروجرد

مساجد اصلی و مهم بروجرد همانها بود که شرح آن گذشت، اما مساجد دیگری نیز در این شهر هست که قدمت چندانی ندارند، لذا تنها به ذکر نام آنها بسنده می‌کنیم:

مسجد ناسکدین، مسجد شهریاری، مسجد جبرئیلی، مسجد ملک آراء، مسجد غروی، مسجد حاج عبدالله، مسجد امام رضا، مسجد شیخ احمد، مسجد حافظی، مسجد سید، مسجد حاج اسحاق، مسجد رنگینه، مسجد دو خواهران، مسجد بیرجندی، مسجد شیخ هادی، مسجد آقا ابوالمجد، مسجد گله‌دارها، مسجد گلپایگانی، مسجد سر پل، مسجد ارک، مسجد شاه محمد، مسجد غدقون، مسجد سجاد، مسجد چال قلعه (علمدار)، مسجد کوچه شریعتمدار، مسجد قوینینی، مسجد میر، مسجد درب شیخ، مسجد خیابان خرم و ...

د) سایر آثار بروجرد

به غیر از مزارات، تپه‌های باستانی و مساجد، آثار متفرق دیگری نیز در بروجرد وجود دارد که در جای خود مهم و قابل تأمل‌اند، یکی از این آثار، بازار بروجرد و سنگ‌نشته قدیمی آن است. بازار بروجرد، که از بازارهای قدیمی ایران است، مرکزی برای داد و ستد اقتصاد شهری و روستایی بوده است، راسته‌های مختلف دارد که در هر راسته یک صنف به کار و فعالیت مشغول‌اند.

در راسته بازار بر بالا و نبش کوچه سه راهی، سنگ‌نشته‌ای وجود دارد که دارای تاریخ ۱۲۰۹ هجری است و مشتمل بر شش سطر است که متن آن چنین است: «به توسط آملک و آیوسف چون نواب مستطاب احتشام السلطنه روحی فدانا، امر صباغی را در عهد عالیجاه میرزا سیف‌الله موکول داشت به جهت رفاهیت الوان کارها و بزآها، مهر الوان موقوف نمود. به لعنت خدا و نفرین رسول خدا گرفتار شود که بعد از این مهر را بر قرار نماید. فی شهر ربیع الآخر ۱۲۰۹».

از آثار دیگر بروجرد، دموورگان از کاروانسرای زیبای بازار بروجرد، خرابه‌های حصار و دروازه بروجرد و نیز آثار بی‌شکل قصری از فتحعلی‌شاه در باغ شاه بروجرد، که مشجر به چنارهای زیبا بوده است، نام می‌برد.^{۳۵}

همچنین بروجرد به خاطر تنوع عوارض زمین، طبیعت گوناگون، ارتفاعات، رودهای همیشگی، دشتهای سرسبز، شرایط اقلیمی فرح‌بخش، آب و هوای سرد کوهستانی و باران و برف زاگرس، چشم‌اندازهای طبیعی زیبایی دارد که با انواع درختان جنگلی و گونه‌های مختلف وحوش و پرندگان، دست توانای آفریدگار آن را به‌صورت یک پارک طبیعی چشم‌نواز درآورده که می‌تواند جاذب گردشگران و عاشقان طبیعت باشد. از جمله این مناطق می‌توان به سراب ونایی، آبشارهای وفائی (در دوازده کیلومتری جنوب‌غربی) و گوتولی (در بیست کیلومتری جنوب‌غربی) و نیز پارک بیشه (در ۲/۵ کیلومتری غرب بروجرد) اشاره کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. از شهرستانهای هشت‌گانه استان لرستان خرم‌آباد، بروجرد، الیگودرز، ازنا، دورود، الشتر، نورآباد، کوه‌دشت.
۲. لرستان با گستره‌ای با وسعت ۳۱۲۸۳ کیلومتر مربع، در غرب ایران و در بخش میانی زاگرس قرار گرفته است. استانهای همدان و مرکزی از شمال، اصفهان از شرق، خوزستان از جنوب و کرمانشاهان و ایلام از غرب این استان را دربرگرفته‌اند.
۳. خرم‌آباد، مرکز استان لرستان.
۴. از این تعداد، ۱۲۷ روستا مربوط به بخش مرکزی (بروجرد) و ۴۵ روستا مربوط به بخش اشرتیان است.
۵. آثار مکشوفه از غارها و تپه‌های باستانی لرستان از پیشینه کهن استقرار انسانی و تاریخ دیرینه این سرزمین حکایت می‌کند. هزارها سال پیش، اقوامی که به نام «آسیانیکوس» یا «آزتیک» مشهورند، در این خطه مسکن گزیدند. از بازماندگان شناخته شده این اقوام، «کاسی»ها هستند که در لرستان فعلی مأوا داشته‌اند. ایشان به‌عنوان نخستین کاشفان فلز، پرورش‌دهندگان اسپهای بی‌همتا و فاتحان بابل، نام‌آور بوده‌اند. پیشتازی این قوم در معماری، بافندگی و به‌ویژه دستاوردی‌های مفرغی، تا بدان حدود بوده است که بعضی دانشمندان هنر آنان را اساس هنر اصیل ایران دانسته‌اند.
۶. دکتر جعفر شهیدی، محقق و صاحب‌نظر بنام معاصر در یادداشت‌های خود در مورد کلمه بروجرد، به نقل از شادروان استاد پورداوود، (به نقل از مینورسکی، مورخ شهیر روسی / ۱۹۶۶-۱۸۷۷م) چنین آورده که نام «ویرو» (wifoy) که در داستان ویس و رامین آمده، مربوط به عهد اشکانیان بوده، همان است که بعدها از «ویرو گرد» تبدیل به «بروجرد» شده، پس نام این شهر را از همین نام خاص، مشخص دانسته که شاهزاده و حاکم اشکانی بوده، در گوراب نهند حکومت داشته است، و بعد، نوشته شرف‌الدین علی یزدی در ظفرنامه، که آن را به‌صورت «وروجرد» آورده، شاهدهی بر این ادعا ذکر شده است. ر.ک: ایزدپناه، حمید-آثار باستانی و تاریخی لرستان، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۵، ج ۲، ص ۵۰۵. همچنین برخی نام «ارد، اشک سیزدهم / متوفی ۳۶ ق.م» را به‌جای «ویرو» به‌کار می‌برند و این شهر را ساخته شده توسط وی می‌دانند، ر.ک: معین، محمد، فرهنگ فارسی (متوسط)، ج ۷، ۱۳۶۴، ص ۲۶۲.
۷. ایالت جبال در دوره اسلامی.
۸. نفیسی، سعید، تاریخ تمدن ایران ساسانی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۴-۱۳۳۱، ص ۲۸۶-۲۸۷ و ۳۱۵.

- به دست سلاطین آل بویه از میان رفت)، ر.ک: بهرامی، اکرم- تاریخ ایران از ظهور اسلام تا سقوط بغداد، دانشسرای عالی، ج ۲، ۱۳۵۶، ص ۵۹۳-۵۹۲.
۲۱. یزدی، شرف‌الدین علی، *ظفرنامه*، به تصحیح و اهتمام محمد عباسی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۶، جلد دوم، ص ۴۲۰.
۲۲. همان، ص ۴۲۱.
۲۳. عثمانیها از سال ۱۱۳۶ هجری، با ضعف شاه سلطان حسین صفوی، قسمتی از غرب ایران را در اختیار گرفتند و با ضعف و سقوط صفویه به سایر قسمتها نیز طمع ورزیدند، چندی بعد با کشته شدن شاه سلطان حسین توسط اشراف افغان، عثمانیها با او از در مصالحه برآمدند به این ترتیب که غرب ایران متعلق به ایشان و شرق ایران متعلق به اشراف باشد و در ضمن پادشاهی اشرف را نیز در ایران به رسمیت بشناسند.
۲۴. پسر سوم مظفرالدین شاه قاجار که چند سال در بروجرد حکومت داشت و بعد از مرگ وی دعوی سلطنت کرد. فتنه وی در تاریخ معاصر ایران مشهور است.
۲۵. کمونه، سید عبدالرزاق، *مشاهد العترة الطاهره*، ص ۲۸، بنا به قول وی، سه نفر از امامزاده‌ها که هر یک با چند واسطه به حضرت سجاد (ع) می‌رسند، و مادر آنها فاطمه، دختر امام موسی کاظم (ع) است، در بروجرد مدفون هستند.
۲۶. با حساب ابجد، در این مصراع آخر، سال ۱۲۰۹ هجری مشهود است.
۲۷. وی مدتی منبر مسجد شاه تهران را در اختیار داشت و نام او بخصوص پس از حادثه به چوب بستن بازرگانان تهران، (به بهانه گرانی قند به دستور علاءالدوله حاکم وقت تهران)، در تاریخ مشروطیت مسطور است. چنان‌که می‌دانیم مظفرالدین شاه، عین‌الدوله را که فردی مستبد بود به صدارت برگزید و حادثه مزبور که در کنار حادثه بانک و ماجرای مسیو نوز بلژیکی به‌عنوان جرقه‌های حرکت مردم علیه استبداد و انقلاب مشروطیت تلقی می‌شود، به اشاره وی انجام شد. پس از حادثه مذکور، مردم به واسطه این اهانت بازار را تعطیل کرده، به‌عنوان اعتراض در مسجد شاه اجتماع کردند و سید جمال واعظ برای صحبت به منبر رفت، اما با اشاره امام جمعه تهران (حاج میرزا ابوالقاسم، داماد شاه) فرایشان حکومتی بر سر مردم ریختند و مردم را پراکنده نمودند و فردای آن روز مهاجرت تاریخی صغری- به حرم حضرت عبدالعظیم در ری- روی داد. در محرم همان سال، سید به قم تبعید شد تا از موعظه‌های تحریک‌کننده وی جلوگیری شود. چندی بعد با روی کار آمدن محمدعلی شاه سید که پیش از آن در تبریز مورد علاقه وی به دوران ولیعهدی قرار گرفته، ملقب به صدرالمحققین شده بود، به تهران آمد و در روز تاجگذاری وی، خطبه مخصوص جلوس را ایراد کرد.
- چندی بعد که واقعه سوءقصد به شاه پیش آمد و دو صف موافقان و مخالفان مشروطه آماده مبارزه شدند، وی در صف اول مشروطه‌خواهان جای گرفت و هنگامی که اختلاف بین شاه و مجلس به مرحله دشواری رسید، او در مجلس متحصن شد و مدافعان مجلس را به مقاومت تشویق کرد و سرانجام پس از به توپ بسته شدن مجلس (۲۳ جمادی‌الاولی ۱۳۳۶ هجری) قصد عتبات کرد ولی در راه با خیانت حاکم همدان، دستگیر و به بروجرد فرستاده شد تا زندانی شود.
۲۸. متولد ۱۲۷۴ خورشیدی، صاحب آثار: فرهنگ عامیانه، تلخ شیرین، کهنه و نو، یکی بود یکی نبود، کشکول جمال، بانک‌های هفت کشور، خسیس، ویلهلم تل، راه آب‌نامه، نمک گندیده، عمو حسین علی، دارالمجانین، صحرای محشر و ...
۲۹. غفاری قزوینی، احمد بن محمد، *تاریخ جهان آراء*، حافظ، تهران، ۱۳۴۳، ص ۱۰۹، برخی نیز معتقدند جنازه وی به اصفهان برده شده است.

۳۰. وی در واقعه تغییر سلطنت قاجار و تهییج مردم تهران در خلع احمد شاه، نقش مهمی داشت.
۳۱. فلا در گویش محلی، به معنی قلعه است.
۳۲. مستوفی، حمدالله بن ابی بکر، *نزهة القلوب*، ص ۷۸.
۳۳. عتیق به معنی قدیمی و حدیث به معنی جدید.
۳۴. از جمله اساتید بزرگ علمی و مذهبی ایران که در این مسجد تدریس کرده‌اند، مرحوم آیت الله العظمی بروجردی هستند که مقام تقوی آن عالم ربانی به جایی رسید که سالها رهبری شیعیان جهان را عهده‌دار بودند.
۳۵. دمورگان، همان؛ نیز برای اطلاع بیشتر درباره تاریخ و جغرافیای لرستان و بروجرد و مردم آن ر.ک.: سیسیل جان ادموند، *دو سفرنامه درباره لرستان*، ترجمه اسکندر امان‌اللهی، لیلی بختیاری، بابک تهران، ۱۳۶۲؛ سکندر امان‌اللهی، بهاروند، قوم لر ... آگاه، تهران، ۱۳۷۰؛ حاج‌رضا خدابخشی، *عشایر لرستان*، دارالنشر، قم، ۱۳۷۱؛ مجید جمالی، *حماسه لرستان*، رشنو، خرم‌آباد، ۱۳۶۴؛ علی محمد ساکی، *جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان*، محمدی، خرم‌آباد، ۱۳۴۸؛ علی‌رضا فرزین، *لرستان در گذر تاریخ*، سازمان میراث فرهنگی، تهران، ۱۳۷۲؛ فرانک هول، *دوره پیش از تاریخ در جنوب‌غربی ایران (لرستان)*، ترجمه سکندر امان‌اللهی بهاروند، بی‌نا، تهران، ۱۳۵۳.